

**Формування кадрового складу професійних істориків
у вищих навчальних закладах України
в першій половині – середині ХІХ ст.**

У статті висвітлено процес формування кадрового складу кафедр історичного спрямування в університетах і ліцеях України в першій половині – середині ХІХ ст. Проведено аналіз системи підготовки кадрів і шляхи поповнення професорами-істориками вищих навчальних закладів України.

Ключові слова: кадровий склад, історик, навчальний заклад, кафедра, професор.

В статье освещен процесс формирования кадрового состава кафедр исторического направления в университетах и лицеях Украины в первой половине – середине ХІХ в. Проведен анализ системы подготовки кадров и пути пополнения профессорами-историками высших учебных заведений Украины.

Ключевые слова: кадровый состав, историк, учебное заведение, кафедра, профессор.

The article highlights the process of staff formation at the historian department in universities and high schools in the first half – the mid 19-th century. The article includes the analysis of the staff training and describes the ways to enrich the historian staff in higher educational institutions of Ukraine.

Key words: staff, historian, educational institution, department, professor.

Ідея відкриття вищого навчального закладу в Україні виношувалася з другої половини ХVІІІ ст., але реалізувати її вдалося лише в першій половині ХІХ ст., коли з'явилися університети в Харкові (1805) та Києві (1834), Рішельєвський ліцей в Одесі (1817) і Гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині (1820), які прирівнювалися до вищих навчальних закладів. Заснування відразу кількох навчальних закладів змусило як їх керівництво, так і Міністерство народної освіти (1802) вирішувати нагальну кадрову проблему, оскільки від рівня викладачів та професорів залежали якість підготовки студентів і їх майбутньої професійної діяльності в державі.

Проблема формування кадрового складу кафедр в університетах і ліцеях України в першій половині – середині XIX ст. набула осмислення у науковій літературі останнього часу. Їй присвятили низку праць як історики, так і юристи, які проаналізували нормативно-правове урегулювання підготовки наукових кадрів для вищих навчальних закладів. Серед сучасних дослідників вказаної проблеми необхідно відзначити: О. Л. Войно-Данчишину, О. М. Горошко, Г. В. Додонову, К. Ю. Жарова, А. Е. Іванова, А. Климова, В. К. Криворученка, Г. Г. Кричевського, М. В. Ловянникова, Є. В. Соболева, Г. В. Самойленка, О. Г. Самойленка, О. М. Якушева й ін. Дослідники у своїх працях висвітлювали загальні процеси підготовки наукових кадрів в університетах Російської імперії. Нині назріла потреба в осмисленні уже окремих спеціальностей, і зокрема історичної, яка займала і продовжує займати одне з провідних спрямувань у підготовці кадрів для держави як у минулому, так і на сучасному етапі. Більше того, це питання в контексті університетів України практично не розглядалося. Все це в комплексі потребує висвітлення даної проблеми.

Відкриття університетів у Російській імперії на початку XIX ст. змусило урядові кола вирішувати досить складне для того часу питання про професорські кадри. "Попередні правила народної освіти" (1804) визначали штатні одиниці як для всього університету в цілому, так і для окремих кафедр, які здійснювали підготовку студентів-істориків.

Згідно з Попередніми правилами та Статутом університетів викладачів для навчальних закладів набирали шляхом обрання на відповідну кафедру. Але проблема полягала в тому, що не було з кого обирати. Міністр народної освіти П. В. Завадовський з дозволу імператора Олександра I запропонував ректорам університетів запрошувати на роботу професорів вихідців зі слов'янських земель, які входили в ті роки до Австрійської імперії, зокрема зі Львова, Кракова, Відня, де функціонували в той час свої університети.

Ректору Харківського університету професору І. С. Рижському необхідно було набрати згідно зі Статутом університету 1804 р. 28 професорів, 12 ад'юнктів, 3 лектори сучасних іноземних мов (французької, німецької, англійської), 3 учителі (музики, співів, танців). Крім цього, до штату входило 12 магістрів і 12 кандидатів Педагогічного інституту, який функціонував при університеті. Професори поділялися на ординарних (ті, що захистили докторські дисертації) й екстраординарних (цю посаду могли обіймати і магістри).

7 лютого 1803 р., ще до офіційного відкриття університету, були зараховані перші 4 професори – українець, юрист І. Ф. Тимковський, який дуже багато зробив поряд з В. Н. Каразіним для відкриття університету, росіянин, філолог І. С. Рижський та математик Т. Ф. Осиповський, француз, медик і ботанік Ф. О. Де ля Віль. Трохи пізніше було набрано ще 12 викладачів. Але штати не були до кінця заповнені. І ректор звернувся до зарубіжних професорів, запрошуючи їх переїхати до Харкова. Погодилися приїхати серби фізик Атаназій Стойкович, який через деякий час був обраний ректором університету, і юрист Ф. Філіпович (Божидар Груйович), який незабаром повернувся на батьківщину. "Слов'янський" шлях підбору професорів не спрацював так, як цього хотілося, і ректор звернувся до професорів та викладачів французьких і німецьких вишів. Саме з Німеччини і були набрані основні наукові кадри і серед них відомий філософ Й. Шад.

Щоправда, не погодилися приїхати з різних причин історик Генріх, філософ Ф. А. Вольф, фахівець з сільського господарства професор Єнського університету Георг, британський економіст Стівенсон та ін. [1].

Проте чимало іноземців заповнили штат викладачів університету. У 1803 р. були набрані 7 професорів, 7 ад'ютантів і 2 вчителі, серед них 8 німців, 3 французи, 3 росіяни, 1 українець і 1 серб. Наступного 1804 р. в колектив викладачів влилося ще 9 чоловік: 2 професори, 4 ад'ютанти, 1 лектор і 2 вчителі, серед них 5 німців, 1 француз, 1 росіянин, 1 серб і 1 поляк. Всього в університеті працювало 25 викладачів, з них 9 професорів, 11 ад'ютантів, 1 лектор, 4 вчителі. Існують й інші цифри. Зокрема, дослідник Ф. А. Петров вважає, що їх було 22, із них 13 іноземців [2].

Не вистачало майже половини викладачів, з них 17 професорів. Якщо в Московському університеті вихідці з Німеччини становили більшість, то у Харківському іноземні професори були з різних регіонів як Європи, так і Російської імперії.

Провідними професорами Харківського університету поряд з юристами І. Ф. Тимковським, математиком Т. Ф. Осиповським, філологом І. С. Рижським, істориком Г. П. Успенським (1807 р.) стали і запрошені іноземці економіст і математик Й. Ланг (1803 р.), фізик А. Стойкович (1803 р.), філософ Й. Шад (1804 р.), хімік і фармацевт Ф. Гізе (1804 р.), економіст і юрист, колишній ректор університету в м. Галле Л. Якоб (1807 р.), медик і ветеринар Ф. Пільгер (1806 р.), історик А. Дюгур (1807), астроном І. Гут (1808 р.), історик і філолог К. Роммель (1811 р.) [3, с. 50].

Дослідник Харківського університету академік Д. І. Багалій склав таблицю заповнення вакантних посад, яка засвідчує, що до 1814 р. викладачі-іноземці переважили в штаті навчального закладу [4].

Рік	Всього викладачів	У тому числі		Вакансії
		росіян	іноземців	
1805	21	7	14	22
1806	22	7	15	21
1807	25	7	18	18
1808	26	7	19	17
1809	26	7	19	17
1810	24	7	17	19
1811	24	10	14	21
1812	28	12	16	15
1813	33	15	18	12
1814	32	16	16	12

Особові справи викладачів свідчать, що за національністю, походженням і релігійними віруваннями вони були різні, хоча й існували невеличкі групи, між якими йшла внутрішня боротьба, зокрема, між французами і німцями спостерігалися інтриги на побутовому рівні.

Були різними й наміри, з якими їхали іноземні професори до Харкова. Одних приваблювали соціальні пільги, інші прагнули покращити свої матеріальні умови, як Й. Шад, який у листі до Й.-В. Гете зазначав, що його цілком задовольняло життя у Харкові при невеликій заробітній платі у 2 тис. крб на рік, бо в місті були дешеві продукти і сім'я могла заощадити без особливих труднощів до 1200 крб на рік [5]. А професор-романтик К. Роммель, переїжджаючи до Харкова, мріяв, що аудиторії університету будуть заповнені молодими допитливими козаками, яким він буде читати лекції. Але життя вносило свої корективи.

Близьким до Харківського університету було формування викладацьких кадрів у Гімназії вищих наук князя Безбородька у Ніжині, яка була заснована у 1805 р. і відкрита у 1820 р. Першим її директором був професор В. Г. Кукольник (1820–1821), доктор права, філософії і вільних мистецтв, автор багатьох наукових праць і навчальних посібників з юридичних наук, який походив із русинів, отримав освіту в європейських університетах і був одним із перших професорів, запрошених до Петербурга для роботи в навчальних закладах, зокрема, в Педагогічному інституті.

Його син Нестор Кукольник, який навчався в Ніжині, згадував: "Батько мій тоді ще не знав російської мови, студенти не знали іноземних мов – і діти священників і церковників, які складали тоді всеросійський розсадник майбутніх наставників юнацтва, слухали фізику на мові – слов'янській. В подвійній праці викладання і вивчення російської мови Василь Григорович проводив безсонні ночі, і за декілька місяців він вже задовільно спілкувався по-російськи" [6]. Він багато зробив і для укріплення Головного педагогічного інституту, і для відкриття Петербурзького університету. Його хотіли обрати першим ректором, але за станом здоров'я він не зміг залишатися у Петербурзі і прийняв пропозицію графа О. Г. Кушельова-Безбородька очолити Гімназію вищих наук князя Безбородька у Ніжині.

У зв'язку з тим, що Гімназія вищих наук князя Безбородька – це унікальний навчальний заклад, у якому навчання проходило 9 років і розподілялося на три етапи: 1) початкова освіта – перші 3 роки; 2) гімназійна освіта – наступні 3 роки; 3) вища освіта – останні 3 роки, тому на початку існування до неї були запрошені так звані "молодші професори". Це були, як свідчить доповідна В. Г. Кукольника попечителю Харківського навчального округу З. Я. Корнєєву, вчителі різних гімназій П. З. Нікольський (російська словесність), І. М. Пілянкевич (латинська мова і словесність), К. В. Шапалінський (математика), А. Чекін (учитель молодших класів), К. Павлов (художник, учитель малювання) [7]. У 1821 р. В. Г. Кукольник помер і на його місце був призначений відомий вчений І. С. Орлай, який теж походив із русинів, закінчив кілька західноєвропейських університетів, мав ступінь магістра словесних наук і філософії, доктора медицини і хірургії, ординарного професора кафедри медицини. Наступні 5 років, до 1826 р., коли І. С. Орлая перевели директором Рішельєвського ліцею в Одесі, він опікувався підбором кадрів для навчального закладу.

Протягом першої половини 1820-х рр. формувався штат викладачів для читання предметів у всіх категоріях класів. Архівні матеріали, зокрема відомість 1825 р. про штат і фінанси, засвідчують, що в Гімназії вищих наук князя Безбородька були: 1) директор – 1, законовчитель – 1, старших професорів – 4 (політичних, історичних, фізико-математичних наук і російської словесності), молодших професорів – 4 (латинської, грецької, французької і німецької словесності), учителів – 3 [8].

І. С. Орлай протягом п'яти років збільшив штат викладачів із 7 до 9 з заміною деяких [9]. Більшість із них – досвідчені педагоги,

які добре знали свій предмет. Це були випускники Петербурзького педагогічного інституту К. В. Шаполинський – професор математики і природничих наук (1820–1830), П. І. Нікольський – професор російської словесності (1820–1833), Харківського університету М. Г. Белоусов – професор римського і природничого права (1825–1830), Петербурзького університету М. Ф. Соловйов – професор природничих наук (1825–1837) та ін.

Професор історії і статистики К. А. Моїсеєв (1820–1837) закінчив Харківський університет у 1815 р. зі ступенем кандидата, де слухав російську поезію та естетику у професора І. І. Срезневського, латинську мову і словесність у К. Роммеля, філософію у Й. Шада, російську історію, статистику і старожитності у Г. П. Успенського, всесвітню історію у Б. О. Рейта і А. А. Дегурова.

Для того щоб директор І. С. Орлай допустив до роботи на кафедрі політичних наук М. В. Білевича, який отримав освіту у Львівському та Пештському університетах і Пресбурзькій (Братиславській) академії, читав у Новгород-Сіверській гімназії філософію і латинську мову, а в Ніжин направлений Міністерством народної освіти професором німецької словесності, необхідно було за вимогою міністерства скласти відповідний екзамен. М. В. Білевич звернувся у Харківський університет з проханням дозволити скласти екзамен з політичних наук. Такий екзамен був складений, і претендент обійняв кафедру політичних наук.

Професорами Гімназії вищих наук князя Безбородька були й іноземці. Деякі з них були добре підготовлені. Серед них виділявся закоханий в поезію Шиллера і Гете, вихованець Львівського і Віденського університетів Фрідріх-Йосиф (Федір Йосипович) Зінгер, який у Ніжині викладав німецьку словесність. Як згадував студент того часу Нестор Кукольник, який став відомим письменником, викладання предмета Ф. Зінгером було настільки захоплюючим, що "не пройшло й року, як у нового професора були учні, які перекладали "Дон Карлоса" та інші драми Шиллера, а за ним і Гете, Кернера, Віланда, Клопшток і всіх, яких називали класиками німецької літератури, не виключаючи навіть своєрідного Жан-Поль-Ріхтера, протягом чотирьох літ був улюбленим предметом вивчення багатьох учнів Зінгера" [10].

Подібним авторитетом і популярністю користувався у студентів і молодший професор французької словесності Іван Якович Ландражин, який родом був із Шампані, отримав диплом у Віленському університеті, добре знав французьку історію літератури. На його заняттях перекладали Лагарпа, Корнеля, Расіна та

інших письменників. Крім цього, І. Я. Ландражин давав гімназистам читати книги Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є, Руссо, які були в той час заборонені.

Саме ці професори разом з деякими іншими сприяли розвиткові здібностей вихованців Гімназії вищих наук князя Безбородька, зокрема М. Гоголя, Н. Кукольника, В. Любича-Романовича та інших відомих письменників.

На жаль, за доносами професора М. В. Білевича почалася в Гімназії "справа про вільнодумство". Професорів К. В. Шапалинського, М. Г. Білоусова, Ф. Й. Зінгера і І. Я. Ландражина міністерська комісія обвинуватила у "розповсюдженні вільнолюбства серед молоді", і розпорядженням Миколи I всі винні були покарані, звільнені з роботи, а іноземці вислані з Росії.

Характеризуючи молодших професорів та викладачів-іноземців, слід назвати ще одне ім'я – Христофора Ієрописа, грека, який в Греції закінчив навчальний заклад зі спеціальності еліно-грецької мови і у 1822 р. був запрошений ніжинськими грецькими купцями, які утворили у місті цілу колонію зі своїм власним управлінням, храмами і школою, для навчання дітей грецької мови. У зв'язку з тим що почесний попечитель Гімназії вищих наук князя Безбородька О. Г. Кушельов-Безбородько дозволив навчатися грекам із Одеси і Ніжина, директор І. С. Орлай запросив Х. Ієрописа читати грецьку мову. 25 вересня 1824 р. він був зарахований на роботу молодшим професором грецької мови та словесності. Предмет був не обов'язковим, тому і ставлення гімназистів було своєрідним, хоча педагог намагався ознайомити їх з творами Гомера, Софокла, Піндара та ін.

Таким чином, формування викладацького складу у Гімназії вищих наук, яке припадає на 20-ті рр. XIX ст., час, коли і в університетах проходив цей же процес, майже не відрізняється, хоча і має свою деяку специфіку. Старші і молодші професори не мали ступеня магістра чи доктора, і професори-іноземці в основному, обіймали посади викладачів іноземних мов.

У кожному університеті формування наукових і викладацьких кадрів проходило по-своєму. Це залежало від часу їх виникнення та умов, у яких відбувалося становлення і функціонування навчальних закладів.

Так, у Харківському університеті в час першого його десятиліття (1805–1815), як відзначено вище, штати формувалися за рахунок професорів зарубіжних університетів, а також підготовки власних кадрів.

В Університеті Св. Володимира на початковому етапі його функціонування (1833–1835 рр.) кадрове забезпечення йшло за рахунок професорів Волинського ліцею, на базі якого був заснований університет. З Кременця переїхала до Києва частина викладачів-поляків, переважно фізико-математичних і біологічних наук. Крім них, штат університету поповнювався і професорами, переведеними з інших університетів. 30-ті рр. XIX ст. – це був уже інший час, коли зарубіжних професорів майже не запрошували до роботи в університетах.

Формування професорсько-викладацького складу Новоросійського університету (1865) йшло за рахунок професорів Рішельєвського ліцею, на базі якого був відкритий університет (Ф. К. Брун, М. П. Смірнов та ін.), а також запрошених із Московського, Петербурзького, Харківського, Казанського, Дерптського університетів та Університету Св. Володимира (В. І. Григорович, А. Г. Брикнер, Ф. І. Успенський, Г. І. Перетяткович, А. С. Трачевський, Е. Р. фон Штерн, І. А. Лінниченко, Є. Н. Щепкін, В. К. Надлер, В. Є. Крусман, Е. П. Трифільєв та ін.) і підготовлених в університеті своїх кадрів, які пройшли через інститут "професорських стипендіатів" (Г. Є. Афанасьєв, А. І. Маркович, П. М. Біциллі, А. В. Флоровський, І. М. Бондаренко, Є. А. Загоровський, М. І. Мандес, К. П. Добролюбський й ін.) [11].

Соціально-політичні події в Європі у 40-х рр. XIX ст., які пов'язані з революційними виступами населення, на деякий час перервали зв'язки університетів Російської імперії з зарубіжними. Було припинено і запрошення професорів-іноземців для роботи у вишах. Більше того, частина їх повернулася на батьківщину. Тому деякі кафедри кадрово оголилися. Міністерство народної освіти в середині 50-х рр. XIX ст. поновило розпорядження про запрошення іноземних професорів до університетів.

Архівні документи та статистика засвідчують, що у першій половині XIX ст. професорів-іноземців, які б читали історичні дисципліни, було не так багато. Так, у Харківському університеті згідно зі Статутом 1804 р. були створені 2 історичні кафедри (всесвітньої історії та російської історії). 2 вересня 1804 р. попечитель Харківського навчального округу граф С. О. Потоцький запросив на службу в університет лектором історії європейських держав і статистики доктора філософії Кенігсберзького університету Бернарда Йосиповича Рейта (1804-1813), який прослухав лекції в Йєнському, Лейпцизькому та Геттінгенському університетах. В цьому ж році він читав, за ад'юнкта Филиповича, історію

та географію в "підготовчому класі" при університеті, а в 1805 р. в тому ж класі викладав німецьку мову і словесність. У 1806 р. радою університету Рейт був обраний в екстраординарні професори історії, але міністерство затвердило його спочатку лише лектором, з 10 серпня 1809 р. – ад'юнктом, 28 квітня 1811 р. – екстраординарним професором і лише 19 липня 1814 р. – ординарним. До 1807 р. вчений читав латинською мовою на словесному відділенні статистику, географію та історію – європейських держав, а опісля ввів у викладання й нумізматику. Після смерті професора Рейніша почав читати (за підручником Бредова "Handbuc der alten Geschichte, Geographie und Chronologie") і стародавню історію з географією, а новітню історію – за навчальним посібником Й.-Г. Мейзеля "Anleitung zur Kenntniss der Europäischen Staatenhistorie". Не маючи можливості домогтися кафедри ординарного професора на словесному відділенні, вчений у 1812 р. перейшов на етико-політичне відділення, де став читати історію права нових народів, а з 1814 р. – природне, державне і народне право, викладаючи їх за Гроцієм, Якобом, Мейстером і Клейном. Рейт взяв на себе викладання і історії законодавства новітніх народів, і міжнародне право; крім того, протягом року безоплатно давав уроки з суспільного позитивного права західноєвропейських держав, про суспільне право колишньої Священної Римської імперії, Рейнського союзу і Об'єднаних королівств Великобританії. З 1815 до 1821 рр. включно був деканом етико-політичного відділення. Рейт першим у Харківському університеті почав викладати курс російської історії латинською мовою; читав також загальну статистику та її теорію. Твір, виданий вченим у 1811 р. у Харкові латиною під заголовком "Specimen historiae Rossorum. Pars prior", являє собою нарис політичної історії Давньої Русі від Рюрика до татарської навали, дійсно, є першим в Україні досвідом короткого нарису російської історії, задуманим і виконаним із застосуванням історичної критики.

В університеті також працював викладач філософії Йенського університету А. Г. Рейніш, що читав німецькою мовою інші курси всесвітньої історії у 1805–1811 рр.

Крім викладачів-німців, на кафедру всесвітньої історії у 1806 р. був обраний на посаду ординарного професора всесвітньої історії, географії і статистики викладач історії Паризької центральної школи Антон Антонович Дегуров, який читав свої навчальні дисципліни французькою та латинською мовами.

Запрошення викладачів-іноземців на роботу в університети ускладнювало організацію навчального процесу, бо читання курсів дисциплін велося ними в основному тією іноземною мовою, якою вони володіли. Це ускладнювало засвоєння матеріалу і подальше успішне складання екзамену.

Крім цього, Міністерство народної освіти та імператор Олександр I націлювали ректорів університетів на підготовку власних кадрів з росіян. Тому був введений інститут професійних стипендіатів, який розраховував на кращих випускників навчальних закладів, що залишалися в університетах для підготовки до професорських посад і направлялися на стажування в зарубіжні виші.

Міністр народної освіти С. С. Уваров зазначав, що ці наукові відрядження були безперервним і живим зв'язком між вітчизняною освітою і розвитком науки в Європі, а також постійно підтримували російський науковий стан і російські університети на висоті знань народів, які випередили Росію колись на шляху освіти.

Міністерство народної освіти, керуючись цим, направило до всіх університетів та попечителям Петербурзького, Московського, Казанського і Харківського навчальних округів розпорядження про підбір добре підготовлених студентів, які б згодом могли гідно обійняти відповідні кафедри саме російськими професорами.

Відповідно до розпорядження міністерства у 1827 р. було підготовлено 20 кращих студентів, які направлялися на два роки в Дерпт, Берлін і Париж, про що свідчить документ "Об избрании студентов из университетов Московского, Петербургского, Казанского и Харьковского для приготовления в профессора", на якому стоїть резолюція імператора: "Згоден, але з тим, щоб обов'язково були всі природно росіяни".

Особи, які рекомендувалися за кордон на навчання, повинні були мати бездоганну поведінку і мораль, природний хист, любов і знання з відповідних наук, знання латинської, французької, німецької мов, уміння вільно і красиво висловлювати свої думки, бути російським підданим і мати добре здоров'я. Кожному претенденту попечителем чи радою університету без будь-якого упередження представлялася його характеристика, яка засвідчувала характер, нахили, хист, успіхи у навчанні тощо.

Особи, направлені за кордон, у відповідних університетах здавали екзамени на визначення рівня їх освітньої підготовки [12].

Поїздки для навчання у закордонних університетах дозволялося здійснювати не лише за державні кошти, а й за власні.

Цим правом могли скористатися не лише студенти, а й кандидати та магістри, які хотіли присвятити себе викладацькій і науковій роботі.

Як свідчить Т. Г. Павлова, від Харківського університету у 1839–1942 рр. їздив за кордон на навчання І. І. Срезневський [13], а у 1841 р. закордонне відрядження до Німеччини, Франції, Італії отримав професор Харківського університету Г. С. Горденков.

У 1842 р. міністр народної освіти звернувся до імператора з проханням про необхідність "відрядження певної кількості молодих людей в чужі краї для удосконалення з різних частин університетського викладання" за рахунок коштів самих університетів.

У 1843 р. з Київського університету Св. Володимира були направлені за кордон М. І. Пілянкевич в університети Німеччини, Франції, Англії, а К. І. Вернадський – до Німеччини, Франції, Бельгії, Англії, Голландії.

На деякий час у 1848 р. поїздки за кордон були припинені у зв'язку з політичною ситуацією, що склалася там. У 1858 р. такі поїздки відновилися. У дворічних відрядженнях у різний час побували з Харківського університету П. К. Безсонов, М. К. Грунський, М. С. Дринов, А. І. Кирпичников, Н. О. і П. О. Лавровські, Л. Ю. Лазаревич-Шепелевич, Д. М. Овсяніко-Куликовський, О. О. Потебня, Е. К. Редін, І. П. Сокольський, С. В. Соловійов, Р. І. Шерцль та ін.

Крім закордонних відряджень, починаючи з 20-х рр. ХІХ ст., підготовку "професорські стипендіати" проходили і в російських навчальних центрах (Інститутах підготовки кадрів), до яких були віднесені Дерптський (Юр'ївський) і Петербурзький університети, а також Головний педагогічний інститут у Петербурзі, в які на 2 або 5 років відряджалися молоді вчені-кандидати в професори. Ці центри відіграли значну роль у підготовці відповідних фахівців для вищої школи, а також науки. Саме тут пройшли подібну підготовку ціла низка майбутніх відомих вчених [14].

В історії Інституту підготовки кадрів зустрічалися нарізноманітніші випадки. Так, у професорський інститут, створений у 1827 р. у Дерпті, у 1828 р. із Московського, Петербурзького і Казанського університетів було направлено по 7 чоловік, а із Харківського університету, на жаль, не знайшлося жодного бажаного. Цар Микола І на рапорті, пов'язаному з навчанням "професорських стипендіатів" у Дерптському університеті, написав: "Доволі соромно Харківському університету, що жодного не знайшлося кандидата на корисну справу" [15].

Серед тих, хто відмовився їхати у Дерпт, був і випускник Харківського університету В. Ф. Цих, який закінчив навчальний заклад у 1825 р. зі ступенем кандидата. Відмовившись від вступу в професорський інститут, він пішов працювати у Харківський інститут шляхетних дівчат, а в 1831 р. повернувся до університету читати лекції зі всесвітньої історії. Склавши екзамен та захистивши дисертацію, він отримав ступінь магістра і звання ад'юнкта. В цьому ж 1834 р. його запросили на кафедру всесвітньої історії Київського університету, яку хотів зайняти Микола Голь. Тут Циха обрали на посаду екстраординарного професора.

По закінченні Харківського університету 1828 р. зі ступенем кандидата не поїхав у Дерпт і Іван Олексійович Сливицький, якого рекомендували для підготовки до професорського звання юридичного факультету, а пішов працювати в Харківський інститут благородних дівчат учителем історії, а через деякий час знову повернувся на викладацьку роботу в університет, захистив дисертації і став професором-істориком.

У Дерптському професорському інституті, який діяв з 14 лютого 1827 р. до 20 січня 1839 р., пройшли підготовку з першого потоку 16 "професорських кандидатів" з різних університетів: Московського – 2, Петербурзького – 4, Харківського – 3, Казанського – 2 і Дерптського – 1. У другому потоці було 6 претендентів: із Московського – 2, Харківського – 2, Казанського – 1 і Дерптського – 1.

У процесі навчання "професорські стипендіати" згідно з навчальним планом складали від 10 до 20 екзаменів з головних і допоміжних предметів, на яких треба було відповісти на 2–3 запитання.

У Дерптському університеті в Професорському інституті з 1830 р. навчався його випускник Михайло Михайлович Лунін, який згодом став кращим професором Харківського університету. Після закінчення навчання у Професорському інституті він захистив дисертацію і, отримавши ступінь доктора філософії, поїхав для остаточного завершення наукового навчання в Берлін. Після повернення із-за кордону у 1835 р. був призначений викладачем всесвітньої історії в Харківському університеті, в 1837 р. затверджений екстраординарним, а в 1838 р. ординарним професором. Про його діяльність випускники залишили найкращі відгуки.

Зі зміцненням і розширенням цих "професорських центрів" з середини 60-х рр. XIX ст. відпала нагальна потреба у відрядженні "професорських стипендіатів" за кордон. Як свідчить

дослідник цієї проблеми О. Є. Іванов, з цим видом підготовки успішно справлялися російські університети та інші виші імперії. Про це свідчать такі показники. Якщо у 1862–1865 рр. в Російській імперії нараховувалося 5 "професорських стипендіатів", то в 1870 р. – 67 (в тому числі 16 за кордоном), в 1899–203 (за кордоном – 19), в 1913 р. – 465 (за кордоном – 33) [16].

Дещо уточнені дані знаходимо в інших джерелах, які засвідчують, що в 1870 р. в Росії проходили навчання 51 чол., а 16 за кордоном, відповідно у 1876 р. – 79 чол. у Росії, 12 за кордоном, 1899 р. – 184 і 19, 1905 р. – 245 і 14, 1911 р. – 353 і 40, 1913 р. – 465 і 33, 1915 р. – 484 і 6. За потреби казна збільшувала асигнування на навчання і міністерство продовжувало термін стажування. Так, готуючись до відкриття Новоросійського університету на базі Рішельєвського ліцею, протягом 1862–1866 рр. було відряджено за кордон 100 "професорських стипендіатів", для чого було виділено 800 тис. крб, а для керівництва їх підготовкою був призначений видатний вчений і педагог професор Микола Іванович Пирогов.

У березні 1867 р. вийшло розпорядження, згідно з яким за кордон відряджали лише тих, хто здав магістерські іспити, але не написав дисертацію. Крім цього, для підвищення кваліфікації могли бути відрядженими за кордон доценти, які викладали в університеті протягом 2 років, а також інші викладачі, що написали наукові праці.

Щоб отримати право на поїздку за кордон, необхідно було мати "гарний атестат зрілості при відмінних оцінках з двох давніх мов", а також необхідне знання німецької і французької мови, щоб слухати лекції у відповідних університетах. При цьому необхідно було мати відмінні оцінки, нахил правильно і вільно виражати свої думки і бути моральним у всіх відношеннях.

Результативність стажування залежала від умов, у які потрапляли стипендіати, їх старанності та вибору професури.

Стипендіати постійно кожні три місяці звітувалися про навчання, а потім подавали розгорнуті звіти для публікації в журналах, що давало можливість довідатися про сам хід підготовки та характер пізнання наукових знань і достоїнств особи, що стажувалася. Це був і науковий прояв гласності. У цих звітах проглядалися точки зору тих, хто звітувався про те, що можна було запозичити в зарубіжних університетах і використати у своїй практиці, а від чого слід було відмовитися. Цікавила стипендіатів і методика читання лекцій та проведення занять.

Стипендіати приділяли увагу лекціям у німецьких університетах, які були присвячені теорії й історії педагогіки, якій у російських навчальних закладах приділяли менше уваги.

Слухання лекцій, участь у семінарських заняттях, праця в бібліотеках і архівах давала можливість стипендіатам розширювати свої наукові знання, набиратися досвіду, а також – збирати відповідний матеріал для написання дисертацій.

Деякі випускники університетів, яких рекомендували в "професорські стипендіати", проходили стажування при кафедрах своїх університетів. Так, Володимир Степанович Іконніков, доктор російської історії, заслужений ординарний професор університету Св. Володимира, пройшов шлях у велику науку через всі щаблі, що були на шляху у майбутніх випускників вишів.

В.С. Іконніков був із дворянської родини військових, закінчив кадетський корпус, у якому значну кількість предметів читали професори університету Св. Володимира. Тому у юнака з'явився інтерес зайнятися вивченням історії. І він звернувся до попечителя Київського навчального округу М. П. Пирогова дозволити йому складати додаткові екзамени в одній із гімназій. Прохання було задоволено, й В. С. Іконніков зміг вступити в університет і закінчити історико-філологічний факультет (1861–1865 рр.). Під час навчання студент написав декілька творів, зокрема "Максим Грек", які були відзначені медаллю. Ця праця була рекомендована до друку в "Университетских известиях" (1865–66). Закінчення університету завершилося для В. С. Іконнікова присудженням йому ступеня кандидата історико-філологічного факультету і зарахуванням у "професорські стипендіати" на кафедрі російської історії. У зв'язку з тим що стипендія була низькою, він у цей же час протягом 1865–66 навчального року підробляв, викладаючи історію у Київській військовій гімназії й історію всесвітньої літератури у Київському інституті благородних дівич. Після завершення перебування на посаді "професорського стипендіата" В. С. Іконніков був прийнятий приват-доцентом Харківського університету по кафедрі російської історії на 1866–67 н. р., а в травні 1867 р. за сімейними обставинами переїхав до Одеси, де, витримавши екзамен на ступінь магістра, працював у гімназіях міста. 3 грудня 1867 р. відбувся захист магістерської дисертації, а 23 лютого 1868 р. вченого було обрано радою університету Св. Володимира професором по кафедрі російської історії [17].

Шлях у науку йшов також через кафедру і в Олександра Петровича Рославського-Петровського, який закінчив Гімназію вищих

наук князя Безбородька в Ніжині (1833) та Харківський університет (1834–1837) з дипломом кандидата і на запрошення декана історико-філологічного факультету П. П. Гулака-Артемовського почав читати в університеті статистику, готуючись до складання магістерських екзаменів та написання дисертації "Об истинном значении прагматической истории". Після їх складання і захисту в 1839 р. та отримання ступеня магістра його призначили ад'юнктом для викладання статистики, а через деякий час він обійняв посаду екстраординарного професора. У 1844 р. після смерті професора М. М. Луїна вченому доручили читати всесвітню історію. Захистивши у 1845 р. докторську дисертацію "Опыт сравнения народонаселения в России и некоторых других европейских государствах", О. П. Рославський-Петровський отримав ступінь доктора історичних наук, політичної економії і статистики, а через рік – звання екстраординарного, а пізніше поспіль і ординарного професора. Для подальшої роботи він перейшов на кафедру всесвітньої історії. Згодом обіймав різні посади, в тому числі і ректора університету. Підручник О. П. Рославського-Петровського "Руководство к статистике" академік М. І. Сухомлинов назвав "выдающимся явлением в тогдашней научовой литературе" [18]. А проф. М.Ф. Де Пуле вважав, "що ж до Харківського університету, то сміливо можна сказати, що Рославський створив для нього статистику: ні попереду, ні після нього предмет цей не стояв на такій висоті" [19].

Читання лекцій О. П. Рославським-Петровським, як згадують колишні студенти, не відзначалися майстерністю. Проте, як свідчить професор В. П. Бузескул, в історії Харківського університету цей вчений, без сумніву, був особистістю великою [20]. Це приклад шляху в науку ще одного провідного вітчизняного вченого-українця.

На один рік на кафедрі на початку 1849 р. був залишений для підготовки до ступеня магістра всесвітньої історії талановитий випускник Харківського університету, кандидат Михайло Назарович Петров, який уже 1850 р. склав магістерські екзамени і захистив дисертацію на тему "О характере государственной деятельности Людовика XI" і був призначений на посаду ад'юнкта.

В 1858 р. М. Н. Петров був направлений за кордон на два роки. Він побував у Німеччині, Франції, Англії, Бельгії, Італії, де відвідував бібліотеки, музеї, слухав лекції, знайомився безпосередньо з ученими Берліна, Мюнхена, Гейдельберга, Відня,

Парижа: Ранке, Зібеля, Дройзена, Гейссера, Гізо, Мішле й ін. М. Н. Петров ознайомився з їх працями і охарактеризував їх у своїй докторській дисертації "Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции", яка була опублікована в Харкові 1861 р., а також у звіті про відрядження.

Докторську дисертацію М. Н. Петров захистив у Московському університеті у 1865 р., отримавши ступінь доктора всесвітньої історії та послідовно звання екстраординарного й ординарного професора.

Пройшов наукову підготовку на кафедрі і ординарний та заслужений професор кафедри всесвітньої історії Харківського університету Василь Карлович Надлер, який показав свої успішні знання під час навчання, захистивши роботу на звання кандидата (1862), продовживши навчання на педагогічних курсах при університеті. Він готувався скласти магістерський екзамен зі всесвітньої історії. Проте, написавши дисертацію "Причини і перші прояви опозиції католицизму в Чехії і Західній Європі в кінці XIV і початку XV ст.", В. К. Надлер поїхав її захищати в Петербурзький університет, де досклав магістерські екзамени і був удостоєний ступеня магістра. Цей захист сприяв тому, що ім'я молодого вченого стало відомим не лише у Харкові, а і в столичних наукових колах. Шлях до професорства був відкритий. Хоча все було не так просто. Коли В. К. Надлер подав заяву на обрання його доцентом і був підтриманий колегами на історико-філологічному факультеті, то під час обговорення кандидатури на раді університету проти нього виступив відомий вчений професор міжнародного права Д. І. Каченовський. І лише кваліфікована підтримка професора-славіста П. О. Лавровського схилила членів ради до позитивного вирішення питання.

В. К. Надлер був добре підготовленим фахівцем і дуже працюватим. Тому через три роки він підготував докторську дисертацію "Адальберт Бременський, правитель Німеччини в молоді роки Генріха IV" (1867).

Якщо магістерська дисертація викликала справедливу дискусію і протилежні точки зору, то по докторській дисертації і офіційні опоненти професори О. П. Рославський-Петровський і Г. Ф. Карпов, а також факультетський рецензент професор М. Н. Петров, про що свідчить протокол засідання Харківського університету ("Известие об ученом диспуте". – 1867. – № 7.), дали високу оцінку праці вченого.

Після захисту дисертації В. К. Надлер отримав одразу ж ступінь доктора всесвітньої історії і згодом звання професора. У вченого будуть ще різні наукові праці, які отримають і підтримку, і критику, але всі вони залишаться в науці як цікаві дослідження і принесуть їх авторові відомість.

Своєрідним прикладом формування кадрів став Юридичний ліцей князя Безбородька у Ніжині. У зв'язку зі "справою про вільнодумство" Гімназія вищих наук була реорганізована спочатку в Фізико-математичний ліцей князя Безбородька зі трирічним терміном навчання (1832–1840), до якого прийшли лише ті, хто уже мав середню освіту, а після реорганізації і цього навчального закладу відкрили Юридичний ліцей князя Безбородька, який на таких же умовах проіснував 35 років (1840–1875). Це були вищі навчальні заклади, які порівнювалися за більшістю статей Статуту до університетів.

Саме в Юридичному ліцеї підбір і підготовка кадрів набула своєрідного характеру, хоча і не виходила за межі нормативних документів, якими керувалися університети. При ліцеї була відкрита класична гімназія, яка готувала молодь з усієї Російської імперії до вступу в ліцеї, а також до університетів.

Директор Юридичного ліцею професор Християн Адольфович Екеблад, який був переведений із Харківського університету, де обіймав кафедру фізіології та судової медицини, і 20 років очолював Фізико-математичний (1835–1840) та Юридичний (1840–1855) ліцеї, добре розумів, що набрати для 4 юридичних кафедр нововідкритого навчального закладу професорів буде дуже важко, бо за Статутом ліцею професорські кадри могли обіймати особи, що мали щонайменше ступінь магістра. І він добився дозволу у міністра народної освіти залучити до роботи випускників юридичного факультету Київського університету з тим, щоб вони найближчим часом захистили дисертації. Так, кафедру енциклопедії законодавства і державних законів посів Яким Костянтинович Ціммерман (1840–1859), кандидат законодавства, який у 1846 р. отримав ступінь магістра; кафедру цивільного права обіймав Микола Іванович Пілянкевич (1841–1843), кандидат, який з 1843 р. провів три роки за кордоном у Німеччині, Франції й Англії та захистив дисертацію; а кафедру законів казенного управління очолив Микола Християнович Бунге (1845–1850), кандидат законодавства, з 1847 р. – магістр, а з 1852 р. – доктор наук; кафедру кримінального і поліцейського законодавства посів Іван Андрійович Максимович (1842–1869),

кандидат законодавства, з 1845 р. – магістр. Як бачимо, цей крок залучення кандидатів із Університету Св. Володимира виправдав себе. Прошли цей шлях підготовки до науки і кандидати законодавства університету Св. Володимира Л. І. Жданович, він був також у закордонному відрядженні, М. Д. Затиркевич, П. М. Даневський, І. П. Забугін, В. А. Незабитовський, які складали в університеті екзамени і захистили магістерські, а деякі і докторські дисертації, а потім переходили із Ніжина в Університет Св. Володимира.

Крім юристів, подібним чином обійняли в лицей відповідні кафедри філолог М. А. Тулов та історик І. В. Лашнюков [21].

Після закінчення Лицею в 1847 р. Іван Васильович Лашнюков, за порадою і за матеріальною підтримки Тулова, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де пройшов повний курс до 1851 р. В університеті, як і в Лицеї, Івану Васильовичу пощастило з наставниками. Авторитет історико-філологічного факультету, кафедри на якому очолювали визнані науковці О. М. Новицький, С. С. Гогоцький, В. Я. Яроцький, А. І. Ставровський й ін., наприкінці 40–50-х рр. XIX ст. був дуже високим. Але не вони сприяли подальшому формуванню молодого науковця. Найбільш близькими за поглядами до Лашнюкова і найбільш впливовими на нього були професори І. В. Вернадський, П. В. Павлов і В. Я. Шульгін. Професор політичної економії і статистики Іван Васильович Вернадський ознайомлював своїх слухачів з принципами економічного лібералізму. Народний побут, склад населення і його заняття посіли головне місце у науковій творчості професора, що з часом стало і предметом наукового інтересу І. В. Лашнюкова. Іншим професором, який мав, за спогадами самих студентів, помітний вплив на вироблення системних знань і переконань слухачів, був професор ліберальних поглядів Віталій Якович Шульгін, що викладав курси загальної історії та історіографії. Він не лише започаткував семінарії зі загальної історії в Київському університеті, але й ввів нові елементи до структури підручників – бібліографію праць російських та зарубіжних істориків з проблеми дослідження, що було запозичене у нього в майбутньому Лашнюковим. Проте справжнім учителем і наставником Івана Васильовича став доктор історії, політекономії і статистики Платон Васильович Павлов. Саме він звернув студентську молодь до вивчення російської історії в її першоджерелах зі збереженням зв'язку з історією людства і під верховенством філософії історії. Метод дослідження, запропонований професором: критика джерел історії і погляди на неї

вчених – визнавався головним і залишився у Лашнюкова до кінця життя. Саме університетська освіта остаточно зміцнила природній критичний дар Лашнюкова, сформувала широкий гуманістичний погляд на життя та історію, який ніколи не допускав його до односторонності і дріб'язковості і який допоміг йому назавжди зберегти у боротьбі з провінційною вульгарністю ясність думок та віру в людський прогрес. Закінчивши у 1851 р. повний курс наук зі ступенем кандидата, Лашнюков одержав право на викладацьку діяльність. Провівши два роки на посаді вчителя історії у 2-й Київській і Білоцерківській гімназіях, у грудні 1853 р. він був призначений у Ніжинський юридичний ліцей виконувачем обов'язків професора російської історії та статистики і затверджений на цій посаді після складання іспиту на ступінь магістра російської історії та захисту дисертації "Про історичне значення князювання Володимира Мономаха", який відбувся 7 червня 1854 р. в Київському університеті.

В Ліцеї І. В. Лашнюков користувався величезним авторитетом серед викладачів і студентів, а за тим значним впливом, який він мав на молодь, посідав визначне місце серед кращих діячів свого часу. Як лектор Іван Васильович зачаровував слухачів своєю живістю і незвичайною гостротою. Його лекції відповідали найсуворішим вимогам науки, виклад матеріалу на яких проходив за своєрідною метою. Історико-критичний підхід сприяв тому, що вчений не боявся торкатись досить гострих і складних явищ вітчизняної історії, долі видатних осіб у ній тощо. Особливо подобалось І. В. Лашнюкову досліджувати суперечливі питання, співставляти різні точки зору, які існували у дослідників джерел, і підводити слухачів до певних висновків. Професор викладав у Ліцеї російську (1¼ год. на тиждень) і загальну (3¾ год. на тиждень) статистику та російську історію (3¾ год. на тиждень).

Відомий вчений, попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов запропонував І. В. Лашнюкову навіть місце директора Ровенської гімназії, але він відмовився, не бажаючи залишати професорської діяльності.

У 1861–1862 рр. вченого було направлено у відрядження за кордон до Західної Європи для ознайомлення з досягненнями історичної науки й освіти. Ця подорож ще більше переконала науковця у величезному значенні для Росії західнослов'янської науки та культури. У своєму звіті, надрукованому в "Циркулярі по управлінню Київським навчальним округом", І. В. Лашнюков виказав своє враження від побаченого у західнослов'янських землях:

"Спостереження мої привели мене до того висновку, що чехи – саме розвинуте, обдароване і освічене слов'янське плем'я і що росіяни можуть багато чому навчитись у чехів..." Повернувшись із Європи, вчений написав цілу низку статей, присвячених західним слов'янам, що були надруковані у "Вестнике Юго-Западной России", "Киевлянин", "С.-Петербургских ведомостях", "Черниговском листке".

Але все ж найбільший інтерес та любов вченого привертала історія власного народу, особливо її давній період. Починаючи з середини 60-х рр. XIX ст., розробка давньої історії майже повністю захопила науковця.

У 1868 р. І. В. Лашнюкова запросили працювати до Університету св. Володимира доцентом на кафедрі російської історії, але, на жаль, через хворобу в жовтні 1869 р. він помер.

Таким чином, впродовж першої половини – середини XIX ст. у вищих навчальних закладах України відбулося формування прошарку професійних істориків, основними шляхами формування якого були: по-перше, запрошення на початковому етапі вчених із-за кордону; по-друге, підготовка фахівців через навчання-стажування у закордонних навчальних закладах; по-третє, підготовка науково-педагогічних працівників через Інститути підготовки кадрів і педагогічні інститути. Позитивну роль у процесі забезпечення університетів і ліцеїв кваліфікованими кадрами, на нашу думку, відіграв т. зв. інститут "професорських стипендіатів". Слід також відмітити, що в різних університетах і ліцеях України процес професійного зростання вчених-істориків мав як спільні, так і специфічні риси, обумовлені низкою причин, часом виникнення навчального закладу та навчальною спрямованістю.

Література

1. Харківський національний університет ім. В. Н. Казаріна за 200 років. – Харків : Фоліо, 2004. – С. 48.
2. Петров Ф. А. Российские университеты в первой половине XIX века / Ф. А. Петров. – 1998.
Кн. 2. – М., 1998. – С. 151.
3. Там само. – С. 50.
4. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалея.
Ч. I (1802–1815). – Х., 1893–1898. – С. 222.
5. Там само. – С. 51.

6. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 184.
7. Державний історичний архів України, м. Київ, ф. 2162, оп. 1, арк. 224.
8. Державний архів Чернігівської області у м. Ніжині (далі ДАЧОН), ф. 1104, оп. 1, спр. 9, арк. 16.
9. Там само, спр. 31, арк. 1–4.
10. Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 262.
11. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – С. 27.
12. Сборник постановления по Министерству народного просвещения. 1825–1839. – СПб., 1875. – Т. 2. – Стб. 107–111.
13. Павлова Т. Г. Столетний юбилей историко-филологического факультета: взгляд из XXI столетия / Т. Г. Павлова // Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под ред. М. И. Халанского и Д. И. Багалея ; вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х. : Сага, 2007. – С. 13.
14. Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII в. – 1917 / А. Е. Иванов. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 1994. – С. 72.
15. Багaley Д. И. Опыт истории Харьковского университета / Д. И. Багaley. – 1904.
Т. 2. – 1904. – С. 870–871.
16. Иванов А. Е. Вказ. джерело. – С. 81.
17. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905): биографический словарь профессоров и преподавателей / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. – Х., 2007. – С. 330–331.
18. Древняя и Новая Россия. – 1877. – Т. 1. Стаття "Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова.
19. Вестник Европы. – 1874. – Январь. – С. 98.
20. Историко-филологический факультет Харьковского университета. – С. 273.
21. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин : Видавництво НДУ, 2005. – С. 96–109.
22. Самойленко О. Г. Іван Васильович Лашнюков: перший видатний історик в Ніжині / О. Г. Самойленко // Література та культура Полісся.– Ніжин, 2006. – Вип. 34. – С. 233–248.